

.....

OGLEDI

.....

Срђан Цвејковић

Институт за савремену историју, Београд

КРАТКА ИСТОРИЈА ЗАТИРАЊА ПОЛИТИЧКИХ ПРОТИВНИКА У СРБИЈИ

Од самог ослобођења од Турака и стварања корена модерне српске државности па до краја XX века друштвени живот у Србији је био обележен жестоким политичким обрачунима. Национална слобода и личне амбиције владара по правилу увек су стављане испред грађанских и политичких слобода појединаца. Још од устаничких дана полиција и сила у рукама владара коришћени су за обрачун са политичким противницима и за одржање личне власти. При томе се политички неистомисљеник врло лако квалификовао као државни непријатељ и издајник кога треба одстранити чак и физички из друштвеног живота /рецидиви овакве политичке (не)културе приметни су били доскора, а у траговима постоје и дан данас!/. Најпре су предмет политичког прогона били опоненти српским вођама Карађорђу и Милошу (у којима је страдао и сам Карађорђе), да би се затим кроз цео век наставила оштра династичка утакмица у којој се нису бирала средства. Поменимо само Карађорђево прогон опонената Петра Добрића и Миленка Стојковића, као и чињеницу да није био милостив ни према најближој родбини (оцу и брату) када је био угрожен његов ауторитет. Милош је такође немилосрдно гонио своје непослушнике Павла Цукића, Петра Молера, Симу Марковића, потом и Милоја Петровића Ђака, па и самог Вука Караџића, који га је прописно оцрнио у својој тајној историји његове владавине.

Мало који владар на престолу је у не тако краткој династичкој историји Србије сачувао живу главу и умро природном смрћу. Поменимо само убиства Карађорђа 1817., кнеза Михаила 1867. и краља Александра Обреновића и краљице Драге 1903. године, покушаје атентата на краља Милана (1882. и 1899., ако не рачунамо инцидент са клозетским даскама у околини Смедерева 1873.) и, ко-

начно, убиство краља Александра Карађорђевића 1934. као најпознатије манифестације овог терора. На међудинастичку борбу налегли су затим оснивањем партија и сурови међупартијски ратови. Обрачун са радикалским коловођама у Тимочкој буни 1883. (која је уједно и добар пример *рейресије одоздо* – нееманципованог друштва према модернизаторској улози државе) добро је познат, као и још драстичнији прогон напредњака, тзв. дани *народног одуцаја*, како је касније, након доласка на власт радикала 1887. године, еуфемистички назван овај терор. У *народном одуцају* страдало је на десетине напредњака, док су многи на најнеобичнији и зверски начин мучени (натицање на колац, печење на ражњу....), а забележени су и многи напади на имовину политичких неистомишљеника: разбијање радњи, сечење винограда, отимење летине и друго.

Двадесети век отпочео је убиством краља и краљице, а затим даље обогатио историју политичког насиља на овим просторима разноликом и надасве обимним материјалом. Милитаризам и чести ратови за национално ослобођење (у периоду 1877-1914. било их је чак пет), али и тешке социјално-економске прилике, екстремно сиромаштво, масовна неписменост, нису били плодно тле за развој демократије и људских права и драстично су успоравали друштвену еманципацију и срозавали ниво политичке културе (која је благодарем различитим социјално-историјским факторима и до дана данашњег остала невелика). Политичка борба се преселила са међупартијског нивоа (мада не и сасвим стишала, ако се узму у обзир жестоки вербални окршаји радикала и самосталаца) на терен сукоба војних и цивилних власти, али и на настојања монарха да обузда војни фактор (Црна рука) и службе безбедности (завршена тек Солунским процесом 1917.) што је било нарочито тешко с обзиром на улогу какву је имала војска приликом устоличења династије Карађорђевића, као и на популарност коју је стекла у ратовима за национално ослобођење.

Стварањем Југославије 1918. “преко колена”, политички обрачуни само су добили на интензитету и сложености, нарочито са снажним српско-хрватским антагонизмом, али и појавом револуционарног комунистичког покрета. Атентат на министра полиције Милорада Драшковића и покушај атентата на краља Александра, који су испровоцирали забрану рада КПЈ и прогон комуниста, вербални рат на линији Срби-Хрвати, који је претворен у крваву скупштинску трагедију, били су увертира за успостављање личног режима краља Александра, забрану рада политичких партија, интернацију грађанских политичара и појачан прогон екстремних елемената – усташа, врмоваца и комуниста.

Врхунац међуратних политичких обрачуна био је атентат на самог краља Александра 1934. године, који се уклапа у општи тренд узаврелих политичких страсти у међуратној Европи (Хантингтон га у студији о демократији назива *поврајним таласом* диктатура и немира после релативне либерализације крајем XIX века).¹

Осим кнеза Михаила (1867.) и краља Александра Обреновића и краљице Драге (1903) у Србији, у Источној Европи су пали од руке атентатора, левих или десних екстремиста: Петко Петков премијер Бугарске (1907), Франц Фердинанд, престолонаследник Аустро-Угарске (1914), Иштван Тиса, лидер мађарских либерала (1918), док су руски цар Александар III (1895) и премијер Столипин (1911) били жртве фанатичних народодољца. Двадесетих година, поред три покушаја атентата на Лењина (1918-1923), жртве атентатора постали су: Милорад Драшковић, министар полиције Краљевине СХС (1921), В. Ратенау, немачки министар иностраних послова (1921), Г. Нарутовиц, председник Пољске (1922), Алојз Расин, министар финансија (1923), А. Стамболијски, бугарски премијер (1923), С. Радић, лидер ХСС (1928), а потом, тридесетих година, и краљ Александар, Јон Дука и З. Кодреану, румунски политичари (1933. и 1938.).² Талас диктатура, као последица I светског рата и економско-социјалне нестабилности, заплуснуо је многе младе демократије у Европи: Италију 1922, Португал 1926, Немачку 1933, Грчку 1936, такође и Бугарску, Пољску, Литванију, Летонију, Естонију...³

Релативна либерализација режима до почетка II светског рата међутим није била лишена бруталних полицијских обрачуна са демонстрантима, у којима је неретко било и људских жртава, као и милитаризације политичких партија и покрета кроз стварање личних партијских војски и батинаша, који су се брутално разрачунавали са неистомишљеницима (ОРЈУНА, ЗБОР, ХАНАО, “борбаши”...). Други светски рат је у потпуности отворио Пандорину кутију насиља, пре свега усташког режим у НДХ, који је створио читаву индустрију смрти, која је неуморно радила као и нацистички окупациони режим са системом логора и политиком *сво за једно*. Ово ипак није представљало препреку комунистичком покрету да настави своје акције без обзира на жртве, привлачећи том бескомпромисном борбом масовно на своју страну радикализоване елементе из ратом угрожених подручја, пре свега Срба са територије НДХ. Па-

1 С. Хантингтон, *Трећи талас*, Подгорица 2005, 23.

2 R. and B. Crampton, *Atlas of Eastern Europe and Twentieth Century*, Лондон 1997, 43.

3 С. Хантингтон, *Трећи талас*, Подгорица 2005, 25.

ралелно са антифашистичким ратом (кроз два антифашистичка покрета са различитом идеологијом и тактиком и односом према наслеђу), у Србији је буктао грађански рат разнородних идеолошких покрета, недићеваца, љотићеваца, а највише припадника ЈВО и партизанског покрета, који је однео више жртава него све немачке одмазде.

Демократија вишег њија

Ипак комунистички револуционарни терор, који је уследио непосредно по ослобођењу Србије и Југославије, према интензитету али и облицима и методама политичке репресије превазилази све до тад виђено, ако изузмемо злочине нациста и усташа. По систематичности, масовности, облицима и трајању политичког насиља, период 1944-1951, са два врха репресивног таласа, први, кроз *дивља чистићења и ликвидације без суда*, као и пресуде војних судова 1944-1945., други, кроз појачан прогон ибеоваца и грађанских непријатеља 1949-1950. у условима међународне изолације, представљају тамне мрље у ионако мрачној историји политичког насиља у Србији. Тајна полиција постаје свемоћна као мач револуције, потпуно у рукама партије, тужилац и судија хиљадама *народних непријатеља* (омиљена флоскула којом су етикетирани људи за одстрел). Као илустрацију у прилог ове тезе навешћемо само неколико примера. Најпре сасвим парадоксалан податак да је кроз КПД Забела прошло у првих пет година између 1945-1951. око 42.000 затвореника, исто колико и у наредних пола века у мање више истом друштвено-политичком систему. Пре рата у Забели је боравило око 500 робијаша годишње и то углавном неполитичких деликвената. У поратном периоду било их је просечно око 6-7000, док је тај број опао касније на 1000 и мање, а у време Милошевићеве власти (иако је тада криминал цветао) у Забелу је улазило свега око 500 осуђеника годишње.⁴ У Забели, према исповестима дисидената, као што су Драги Стојадиновић, Пекић, Драгољуб Јовановић и други, у просторијама где је у Краљевини Југославији било 10-15 затвореника са статусом привилегованих (*Custodia honesta*), у поратном периоду је било и до 250 осуђеника. Стојадиновић описује да су у затвору у Митровици 1949. чак имали собног старешину који је на поду кредом цртао на голом бетону правоугаоник 2м x 40цм, што је био животни простор осуђеника одређен за спавање.⁵ Неки који су искусили ка-

4 С. Цветковић, *Између срја и чекића, Репресија у Србији 1944-1953*, Београд 2006.

5 Аудио документ: *Исповесї Драгомира Драгоџ Сїојадиновића*, Лондон 2006, у поседу аутора.

ко предратне тако и поратне затворе, као Драгољуб Јовановић, и сами су имали прилику да се увере у то, па тако на примедбу Драгољуба Јовановића после осуде 1947. једном затворском старешини кога је стицајем околности познавао са робије у старој Југославији, како су услови робијања тада били неупоредиво бољи, овај је смирено одговорио: “*Зайто је и йройала!*”⁶ Исто тако, чињеница је да је, према најновијим истраживањима, најмање 60.000 грађана Србије ликвидирано углавном без суђења током 1944-1945. године. Чак и више, ако рачунамо стрељања ратних заробљеника на Зеленгори и у Словенији 1945., као и неколико хиљада лишених живота кроз судске процесе. По селима зајечарског, смедеревског и чачанског округа тај број се креће између 5 и 20, у некимa достиже и 40, по варошима и до стотину, у већим градовима више стотина, а у највећим, Београду, Нишу, и више хиљада.⁷ На ово треба додати притисак на породице политичких и класних непријатеља, онемогућавање школовања или уписа на жељени факултет, анатемисаност и одбаченост од средине... Ту је конфискација целокупне имовине, где су често чланови остајали и без најличнијих ствари, избачени на улицу, не могавши често да понесу чак ни породичне фотографије. Притисак се није завршавао само затвором, већ су бивши политички осуђеници, који нису ревидирали политичка гледишта, често били прогањани и по изласку из затвора, врбовани да раде за УДБ-у, тешко су налазили посао и остваривали социјалне припадљности, а да и не говоримо о приступу јавним функцијама и осетљивим местима, која су била резервисана за партијске кадрове.

Историја политичке репресије у Србији после Другог светског рата пролазила је кроз неколико фаза и била одређена низом социјалних и историјских фактора. У првој, интензивној, КПЈ је најпре на дивљи, затим на институционалан начин, елиминисала своје политичке и класне непријатеље, убрзано мењајући друштвено-политички систем различитим начинима подржављења приватног капитала, као и наметањем новог духовног и културног обрасца (соцреализма) потпуном редукацијом уметничких и научних слобода. Најпре је репресија спровођена кроз оптужбе за колаборацију, а затим су чест основ биле осуде за шпијунажу и издају у корист једне или друге суперсиле, или пак критика и противљење привредним реформама (коллективизација, откуп, самоуправљање...). Прво је елиминисана опозиција ван фронта до 1946, затим “сапутници револуције” (Стаљинов израз) у фронту (Д. Јовановић, Т. Јанчиковић, Љ.

6 Драгољуб Јовановић, *Људи, људи...*, Београд 1973, 23.

7 Немања Девић, *Истина йог кључем*, рукопис у припреми.

Сирц, Грол и други), да би на крају после раскола 1948. у комунистичком табору на мети били симпатизери Стаљина (С. Жујовић, А. Јовановић, В. Дапчевић, А. Хебранг...), а затим и унутарпартијски либерални опоненти (М. Ђилас, Д. Ђосић, Никезић, Перовић и други), постајући жртве исте политичке (не)културе коју су после рата најпре и много жешће осетили грађански “народни нејријашељи”.

Нејријашеља треба само “клејити по ушима”

Међутим, после сукоба са Стаљином, који је на кратак рок донео интензивирање државно-партијске репресије као начина доказивања правоверности болшевизму (кампања колективизације, национализације, принудног откупа...), на дужи рок од почетка педесетих долази до релативне либерализације. Сада режим тежи да се пред светском јавношћу докаже као демократски, делује се више превентивно, идеолошки и кроз повремене јавне судске процесе ради застрашивања (непријатеља треба само *клејити по ушима* – Титов израз). Политичко насиље постаје софистицираније, рационалније, инструмент унутрашње политике (одржање монопола власти) и спољне политике (очување имиџа земље либералног комунизма) и резултат сложеног сплета друштвених околности. Позиционирање Југославије између Истока и Запада, формулисање нове идеологије и трећег пута у социјализам, захтевало је бар у јавном животу одклон од стаљинистичких метода обрачуна са политичким противницима. Брутални енкавдеовски методи, ликвидације без суђења и масовни прогони и хапшења почетком педесетих лагано престају, смањује се притисак на породице народних непријатеља. Услови како у Митровици тако и другим затворима знатно се поправљају почетком педесетих, затвореници добијају кревете, посете, штампу, грејање... Власт се труди да се пред светском јавношћу представи као комунистичка земља са људским лицем.

Ипак то није значило суштинску демократизацију режима, већ само либералну фасаду, будући да се Партија, тј. сам Тито враћао већ опробаним методама чврсте руке увек када би осетио да би могли бити угрожени или пољуљани темељи партијског монопола на власт. Будући да је Партија била устројена пирамидално и у суштини недемократски (и поред прокламовања самоуправне демократије), са Титом као непогрешивим вођом, са огромном подршком у чланству и народу, техника политичких обрачуна била је та да се најпре у најужим партијским телима, често у кругу самог Тита, одлучи о томе ко ће, на који начин и до које мере бити предмет прогона. При том су тајна полиција и судови били само продужена рука

за извршавање налога најужег партијског врха, тј. Тита и његове дворске камариле (бар кад су у питању крупне ствари). То је био случај у време Брионског пленума 1966, студентских демонстрација 1968, “хрватског пролећа” 70-тих, обрачуна са српским либералима 1972. или пак у случају спољнополитичких притисака, као што су погоршање односа због непотписивања декларације комунистичких партија 1958., затегнутост са Великом Британијом због суђења Ђиласу и слично.

Осим интересима партијског врха и интересима одржања партијског монопола на власт, репресија у самоуправној Југославији је била предодређена и са неколико **симетрија**, с обзиром на њену унутарњу етничку, верску и административну хетерогеност, као и специфичан спољнополитички положај између два идеолошко-политички супротстављена блока, са којима је морала рачунати.

Прва и најважнија била је **идеолошко-политичка – глобална равнотежа**: морало се водити рачуна о интересу великих сила. У првом случају погоршање односа са једном или обе велике силе пратило је ударање час по левој час по десној опозицији (нпр. 1958. заштравање односа са Москвом прати поновни прогон Дапчевића и других ибеоваца; судски процес предратним социјалистима, групи Крекић-Павловић, покренут је исте године кад је дошло до затезања односа са Западом). У другом случају, приближавање једној од суперсила пратила је, по правилу, амнестија пре свега неког од њој идеолошки блиских политичких затвореника (велика амнестија за ибеовце 1956. и измирење са СССР; амнестије 1960-тих Ђиласа и других и 1977. Михајлова десиле су се “случајно” пред Титов пут у САД, односно пред конференцију КЕБС-а у Београду).

Било је и обратних утицаја. Логика хладног рата и интереси великих сила за стабилном Југославијом и миром на Балкану често су ишли наруку *чврстој руци* и по цену сламања демократских и националних покрета (нпр. прогон либерала-комуниста и грађанских дисидената седамдесетих, но ту Тито и Југославија нису изузетак!). Ово појачавање репресије после сламање српских либерала и хрватског пролећа седамдесетих, које је наишло на неподељену подршку како Брежњева тако и Никсона (политика детанта!), није чак изазвало ни веће одјеке у европској интелектуалној јавности (нпр. случај Михајла Михајлова, осуда Ђуре Ђуровића, киднаповање Владе Дапчевића и других...). Рецимо, генерал Григоријенко постао је дисидент у време Брежњева и америчка штампа му је свакодневно посвећивала огромну пажњу, док се у то време о југословенским дисидентима врло ретко писало. Занимљиво да је чак због полити-

чких разлога (будући да је био југословенски дисидент) крајем седамдесетих била оборена кандидатура Михајла Михајлова за професорско место на Колумбија универзитету.

Чак је и програм *Слободне Европје* (кад је почео да се емитује) емитован за све источноевропске земље осим за СФРЈ, због Тита, чак ни за Албанију, због Косова, односно Тита. Тек '94. Радио *Слободна Европа* почео је да емитује програм за Југославију. Ипак највећи парадокс је да се на Западу половином седамдесетих размишљало о кандидатури Тита и Михајлова за Нобелову награду за мир, у време када је Михајлов чампо у Титовом затвору, осуђен на седам година због писања слободоумних књига. Тако су демократски процеси у Југославији свесно жртвовани зарад глобалних идеолошких интереса западних демократија, због наводних интереса стабилности на Балкану у време приближавања две суперсиле, заузетости САД у Вијетнаму, али и интереса да се и даље тактиком “одржавања Тита да плива” поткопава Источни блок. Политика шаргарепе и штапа и специфичан положај Југославије између Истока и Запада огледали су се, дакле, и у државној репресији, која је морала бити далеко софистициранија него у земљама соц-лагера, где се није морало водити рачуна о мишљењу Запада нити с времена на време доказивати правоверност Истоку кроз хапшења и осуде либералних елемената.

Као прилог овој тези наводимо анегдоту коју нам је испричао дисидент Михајло Михајлов. Једном приликом, негде 1974., након хапшења припадника НКПЈ, Ђилас је, док су шетали Ташмајданом, рекао својим пријатељима Михајлу Михајлову и адвокату Јовану Баровићу, рачунајући на идеолошку симетрију: *Шта мислиш, кога ће од нас сад да ухајсе?*. Није прошло дуго, а Михајлов је завршио на робији – био је осуђен на седам година због политичке пропаганде.⁸

Друга је **међурепубличка равнотежа**: обично је сламање опозиције у једној републици пратио као противтежа прогон опозиционара у другој (нарочито на осетљивој линији Србија–Хрватска).

Трећа је **верска равнотежа** у прогону. Нарочито је била заступљена у БиХ, где се строго водило рачуна да се мач не устреми претерано према једној верској групацији.

Четврта, **национална**, опет је нарочито на релацији Срби–Хрвати, заснована на тези да један национализам изазива други (примери: Милован Ђилас–Фрањо Туђман, Добрица Ћосић–Владо Го-

8 Интервју аутора са Михајлом Михајловим, 3. октобар 2006.

товац, Влада Мијановић Револуција–Дражен Будиша, Љуба Тадић –Руди Супек – 60-тих и 70-тих; Војислав Шешел–Алија Изетбеговић – 80-тих...), која, наравно, није могла увек бити доследно исповтована с обзиром на то да су одређене националности, као Хрвати и Албанци, били у већем броју оријентисане против Југославије или централизма.

И, коначно, најважнија је фина **равнотежа** коју је режим могао да постигне између, с једне стране, реалне *ирейње да се ойозиција знайније афирмише у друшћиву*, *шежње да се Југославија иредсћави као демокрайска* социјалистичка земља, која, насупрот стаљинистичком и маоцевском, нуди један хумани социјализам и, с друге, потребе да се сачува партијски монопол на власт. На крају, још треба истражити до које мере су околности либерализације путовања (гастарбајтери), бржег протока информација услед технолошког напретка 80-тих, слеђење западног културног обрасца (утицај културне револуције 1968.) и сличне цивилизацијске околности Југославије као европске земље, утицале да само *друшћиво иде исћред дозвољене слободе* и стеге коју је Партија морала да намеће по цену опстанка на власти, а друштво тиме посредно додатно вршило притисак одоздо за даљу либерализацију режима (тзв. ефекат грудве снега). Ова југословенска специфичност би се упрошћено могла исказати као: “*корак наћред, два корака назад*” – у затвор се често лакше доспевало него у земљама источног блока, јер се није знала тачно одређена граница која се не сме прећи (као у земљама реалсоцијализма), али је казнена политика била неупоредиво блажа, са врло честим амнестијама политичких затвореника, нарочито кад би се због њих дигла прашина на Западу.

Тако је Тито имао обичај да пред пут у западне земље, нарочито САД, помилује неког од политичких дисидената. То се десило на пример 1960., када су помиловани осуђени социјалисти Б. Крекић, А. Павловић, проф. Д. Страњаковић, М. Жујовић, а затим убрзо и Милован Ђилас, али и 1977., у време одржавања КЕБС-а и Титове предстојеће посете САД, када је помилован М. Михајлов, ибеовац Комнен Јовановић и још неки политички осуђеници, што је лично поздравио амерички председник Џими Картер.⁹

После колебљивих педесетих, државнопартијска репресија слаби шездесетих година, што се не случајно поклала са структурним променама у друштву: раст стандарда и већа подршка режиму, одмакла индустријализација и урбанизација (после 1961. урбано ста-

9 *Исћо.*

новништво претеже над сеоским), опште подизање образовног и културног нивоа; затим значајно је и приближавање Западу (сусрет Тито–Кенеди и непрегледни редови за уписивање у књигу жалости у америчкој амбасади после атентата 1963) итд. Такође то треба повезати са олакшаним путовањима и емиграцијом (гастарбајтери) и другим социјалним факторима, као и простом чињеницом *више слободе – виши стандард/мање ошћора – мање репресије*. Неки истраживачи, као што је амерички професор Семјуел Хантингтон, сматрају да је отприлике 2.500 хиљада долара по глави становника озбиљан друштвени предуслов и нека граница на којој су велике шансе да дође до суштинске демократизације друштва. Отприлике су се такви друштвени услови, који се тичу стандарда, писмености, политичке свести и културе почели стицати у већем делу Југославије раних осамдесетих, у неким срединама и раније, током седамдесетих. Изузетак је можда ситуација после 1968., МАСПОК-а и обрачуна са либералима 1970-тих, када је узбуркана друштвена ситуација довела до победе конзервативаца у СКЈ, када долази до интензивније сарадње са СССР, што се осетило и на плану ИБ емиграције, која бежи на Запад (Француска, Белгија) у страху од хапшења, као и у кампањи *чврсте руке*, већег идеолошког надзора и обрачуна са технонацеријом и либералима. Политички прогон је интензиван нарочито после Брозове смрти, а потрајао је све негде до друге половине осамдесетих и пада Берлинског зида. Велики знак стварног отопљавања и већих слобода био је и посрпдан виц на рачун Јосипа Броза Тита, који је Мира Адања Полак први пут испричала у “Београдској хроници” негде у јесен 1989. Пуштање из затвора, крајем осамдесетих, познатих политичких дисидената (Дапчевић, Перовић, Демаћи, Шешел...) такође је наговештавало даљу либерализацију режима и скретање са ригидног идеолошког курса.

Деведесетих се репресија све мање спроводи у име пропадајуће комунистичке идеологије, а више због очувања голе политичке власти. Предмет прогона и обраде тајне полиције постају опозициони лидери (Вук Драшковић и други), који угрожавају власт Социјалистичке партије и Слободана Милошевића, као и независни новинари, што због притисака владајућих естаблишмената, што због претњи оснажених криминалних кругова испреплетених са тајним службама. Најдрастичнији облици кршења људских права у овој ери јесу гушење мартовских демонстрација тенковима 1991., изборна крађа и пребијање демонстраната 1996-1997., два покушаја атентата на Вука Драшковића (1999. и 2000.) и убиство Ивана Стамболића (2000.). Коначни ударац репом једног дела обезглављене тајне по-

лице је есте атентат на премијера Зорана Ђинђића 12. марта 2003. године.

После петог октобра ипак долази до значајне релаксације када су у питању људска права и слободе. Прогон политичких неистомишљеника замире, осим атентата на Зорана Ђинђића (који је, у суштини, репресија одоздо – отпор једног дела друштва реформама) није забележен ни један атак на истакнуту политичку личност. Србија добија све више оцене када су у питању људска права и слободе. Фридом Хаус, релевантан фактор за оцену степена људских права и слобода, Србији је чак у најновијем извештају за 2006. дао предност у степену демократског постигнућа у односу на земље у региону, стављајући је на прво место, чак испред Хрватске, Бугарске и Румуније, које су у ЕУ или су кандидати, док је у односу на Мађарску и западне демократије још увек знатно заостајала.¹⁰

Судбина пољитичких бунтовника у Србији

Нема много личности у модерној политичкој историји Србије које се нису либиле да на олтар слободе принесу сваку жртву, изложе се прогону, губитку личне слободе, имовине, а не ретко и живота. Мада бисмо могли почети и од Вука Караџића (или чак Доситеја и Боже Грујовића), његовог изгона и сукоба са Милошем, из тог “клуба” ретких бунтовника поменимо најпре Владимира Јовановића, оца либерализма у Срба, који је, занесен идеалима слободе и правде, својој деци, рођеној у изгнанству у Новом Саду, наденуо имена Слободан и Правда. Затим Светозара Марковића, првог социјалисту, који је млад преминуо, оболевши у краљевским казаматама. Историја политичких дисидентата морала би обухватити и комунисте, пре свега Мошу Пијаде, Чолаковића и друге са дебелим стажом, али и пристојним положајем (*Custodia honesta*) у затворима. Наравно да треба имати у виду револуционарне и терористичке методе борбе које је КПЈ прихватила у намери да као ћелија Коминтерне спроведе директиву о разбијању Југославије као версајске творевине (што би и најдемократскију државу данас испровоцирало да посегне за силом). Чист као суза је, уз Михајлова и Пекића, један од најобразованијих међу дисидентима, др Драгољуб Јовановић. Искушао је и краљевске и, много дуже и теже, комунистичке казамате и остао веран идеји земљорадничке левице. За Ђиласа се може рећи само оно прво, будући да је у Краљевини робијао због большевичких идеја и превратних намера (које су грађани Србије

10 Види извештај Фридом Хауса за 2006. годину.

највише осетили по ослобођењу Србије 1944., а у Црној Гори и Херцеговини већ током 1942. – *џасја зробља*), док се у комунистичко доба залагао за неку врсту социјалдемократије, негирајући најпре Стаљина, Лењина и Тита, а на крају своје духовне одисеје и самог Маркса. Уз то, Драгољуб је одлежао своју казну до краја, иако је било интервенција споља да се ослободи, док је, на пример, Драги Стојадиновић, директор окупацијског *Новоџ Времена*, пуштен 1953. године, иако је осуђен на 15 година. Борислав Пекић и адвокат Драгић Јоксимовић, убеђени либерални демократи, смогли су храбрости да се и у то најцрње време усуде пркосити режиму, приносећи на олтар слободе своје здравље (Пекић), а Јоксимовић и сам живот (умро је у митровачкој казниони јула 1951.). Такође је поштовања вредна и побуна Михајла Михајлова и принципијелан став који га је одвео најпре на робију, затим у вишедеценијску емиграцију. Ипак, према дужини стажа на робији од скоро четврт века, највише поштовања заслужују Ђура Ђуровић, члан ЦНК, суђен два пута, одлежао укупно 22 године, затим Влада Дапчевић, познати ибеовац (21 година), Сава Банковић, професор теологије и свештеник (19) и Милета Перовић, ибеовац и секретар илегалне НКПЈ (19 година). Највише пута су суђени Михајло Михајлов (чак 4 пута), Милован Ђилас (3), Драгољуб Јовановић (3), Влада Дапчевић (2), Сава Банковић (2), Милета Перовић (2), Ђура Ђуровић (2), Војислав Шешел (2), Алија Изетбеговић (2)... Још један необичан феномен је да су неретко многи дисиденти, који су били прогнани или на робији, убрзо постајали министри или премијери: нпр. Никола Пашић, Ј. Б. Тито, Изетбеговић, Фрањо Туђман, Војислав Шешел, Вук Драшковић... (Кад је Ђилас дошао на робију у Сремску Митровицу, сам управник Миленовић је дрхтао пред њим не смевши да га погледа у очи – јер ко зна, можда Ђилас сутра опет буде на власти!). Међу десет дисидената са највећим стажом на робији, поред Срба који се лако залећу, чак тројица су Црногорци, што је могућ прилог за проучавање динарског менталитета и тешке *савијљивости* (неко би рекао *чврстих принципа*) ових брђана.

Познати џолићички осуђеници у Србији према броју џодина на робији:

1. **Ђура Ђуровић**, члан ЦНК Југословенске војске у отаџбини (1945=20, 1973=5 = **25**) одлежао: 17 + 5 = **22**
2. **Влада Дапчевић**, ибеовац (1948=20 1975=15 = **35**) одлежао: 8,5 + 13 = **21,5**
3. **Сава Банковић**, професор теологије, симпатизер ЈВО (1945=20, 1973=5 = **25**) одлежао: 15,5 + 4 = **19,5**

- 4. Милета Перовић**, ибеовац секретар НКПЈ
(1949=18, 1977=15 = **33**) одлежао: 12,5 + 7 = **19,5**
- 5. Адем Демаћи**, националиста-сепаратиста (маоцеовац)
(1958=5, 1964=15, 1985=15 = **35**) одлежао: 3 + 10 + 5,5 = **18,5**
- 6. Стеван Мољевић**, један од идеолога ЈВО
(1946=20, умро у затвору 1962.) одлежао: **17**
- 7. Милован Ђилас**, комуниста, либерал, реформиста
(1932=5, 1955=1, 1957=9, 1962=4 = **18**) одлежао: 3 + 5 + 4 = **12**
- 8. др Драгољуб Јовановић**, леви земљорадник, демократа
(1932=1, 1938=14 мес., 1947=9 = **12**) одлежао: 1,5 + 1,5 + 9 = **12**
- 9. Моша Пијаде**, комуниста илегиалац
(1925=20) одлежао: **12**
- 10. Михајло Михајлов**, либерални демократа
(1965=1, 1966=5, 1974=7 = **13**) одлежао: **8**
- 11. Коста Кумануди**, бивши министар, демократа
(1946=18 мес.; 1951=10 = **11, 5**) одлежао: **7, 5**
- 12. Борислав Пекић**, лидер СДОЈ-а, демократа
(1949=15) одлежао: **5,5**
- 13. Јосип Броз Тито**, комуниста, секретар КПЈ од 1937.
(1928=5 = **5**) одлежао: **5**

* У заградама су година изрицања пресуде и временска дужи на казне.

Када се пореде политички дисиденти, треба имати у виду да су затворски услови који су владали у комунистичким затворима и степен поштовања права политичких осуђеника били на неупоредиво нижем нивоу него у Краљевини Југославији, где су они имали привилегован положај (чак могућност добијања штампе, превођења књига, сликања, док су под комунистима, нарочито у првој декади њихове власти, били изложени тортури и то не само у истражном поступку већ и на робији, као и тешким и убитачним физичким пословима; било је затим притисака на породице, отежаног школовања, ускраћивања социјалних припадности и слично...) У суштини, овакво стање најбоље осликава пекићевско-орвеловска синтагма о тоталитарној држави као великом затвору, где је за човека од слободe духа готово да свеједно да ли се налази у оном малом правом затвору или већем имагинарном – свемоћној држави. Такође у квалитативном смислу свакако да више поштовања треба одати оним жртвама борбе за парламентарну демократију и поштовање људских слобода које су се поред теоријског и на практичном нивоу потврдиле као поборници и борци за људска права *не прогонећи своје*

йолийичке неистйомишљеника на истйи (или чак ѓори) начин но шййо су сами йрогањани и не падајући у замке демократије вишеѓ йййа, тј. диктатуре пролетеријата и КПЈ као “авангарде” радничке класе (ту свакако спадају Тито, Пијаде, затим ибеовци Перовић и Дапчевић, али у једној фази и сам Ђилас). У политички чисте политичке биографије убрајам Драгољуба Јовановића, Борислава Пекића, Драгића Јоксимовића и Михајла Михајлова, који су се увек доследно теоријски залагали и практично политички делали у складу са својим демократским начелима, односећи се толерантно према својим неистомишљеницима.

Професионални дисиденйи

Поред честих амнестија политичких затвореника у време почета и приближавања некој од суперсила у хладном рату, још једна особеност југословенског комунистичког режима у самоуправном периоду јесу и плаћени или “*йолерисани дисиденйи*”. Драгић Јоксимовић, Милован Ђилас, Михајло Михајлов, Борислав Пекић и још понеки су се уврстили у ред оних ретких дисидената који нису били на државном хлебу. Било је оних који су се бунили само онолико колико је режим дозвољавао, чиме су пристајали да буду фасада либералног комунизма. Заузврат су уживали бенефиције, добијали су положаје, запослење “на државним јаслама”, и нису били прогањани као у земљама Источног блока. Пристајали су на умерену и никад до краја изведену критику режима, с једне стране, зарад друштвеног статуса и личног мира, с друге стране, а неки и због личних убеђења, која у суштини нису много одударала од званичне идеологије (Добрица Ћосић, Михајло Марковић, Љ. Тадић, Л. Перовић...). (Ту наравно код неких треба имати у виду и рационалне разлоге; људи напросто нису желели сувише да таласају, знајући да режим ужива подршку Запада, па су се због тога опредељивали да делују изнутра, прикривено, не ризикујући сувише лично благостање – то су пре свега дисиденти из Симине 9а, Б. Михајловић Михиз, Ж. Стојковић..., затим П. Ђорђевић, Ж. Павловић и други...) Такође треба имати у виду одређене издунне филтере које је режим свесно остављао, као што су извесна слобода у сфери културе (филмови и музика пре свега), која је уз пораст животног стандарда, слободнија путовања и слободу критике до одређеног нивоа отупљивала оштрицу отпора и критике, тако да и они који су се бунили често не могу бити криви, осим ако нису свесно пристајали (кетман), што их режим није оштрије санкционисао, већ их је толерисао као некакву либералну фасаду зарад пропагандног ефекта на Западу. Тако је у Србији постојао јединствен парадокс, непознат у

Источној Европи – партијска врхушка је прозивала и критиковала дисиденте, који су били “на државном хлебу” (пензије, плате, посао на институтима и друго...). Такви би се у СССР, не само у Стаљиново доба, кад је могла да оде и глава, брзо нашли у неком од казамата или сибирских Гулага, или би се, у бољем случају, илегално докопали Запада. Код нас би им режим, као Пекићу или Михајлову, на пример, и против њихове воље уручио пасош и сам показао пут на Запад, што је можда било паметније. Прво зато што нису могли да таласају у земљи (синдром “*ируле јабуке*”) и друго, јер је то доприносило либералном имиџу земље – нарочито стога што је и сам Тито тада уживао стидљиву политичку подршку Запада због глобалних интереса Американаца.

Између осталог, та фасада либерализма, политичких слобода и лажног стандарда (заснована на страним кредитима, великој потрошњи и суштински неефикасној економији, чије се последице нису, нажалост, могле видети пре Титове смрти, што би нагризло његов култ), уз дугогодишњу прећутну подршку Запада, у ствари је умногоме допринела да комунизам у Србији много касније и теже падне него у земљама Источне Европе и да Србија као последња земља крене у процесе суочавања са тоталитарним наслеђем. Титоизам се нарочито у главама доброг броја старијих грађана, захваљујући ратовима и свеопштој пропасти деведесетих, и даље очувао као доба изузетног просперитета и слободе, што знатно отежава изградњу демократског друштва и институција. Ту затим треба додати изгубљене ратове и националне фрустрације (Косово, Крајина, Република Српска...), за које добар део народа криви западне демократије, који додатно праве замешатељство у главама сиромаштвом слуђених грађана. Стога су због одсуства шире друштвене и политичке подршке, лустрација, отварање архива, рехабилитација и денационализација, мере већ поодавно спроведене у земљама комунистичког наслеђа, у Србији тек сад на дневном реду или се, ако су и донесени, закони не спроводе (бар не ефикасно – случај лустрације, споре и мањкаве рехабилитације, недоступних архива тајне полиције, одложене денационализације...). На крају, једно хипотетичко питање, које је можда срж оног што бисмо желели да кажемо: Да је у Србији 1989. постојао бољшевичко-стаљинистички систем, какав је у суштини био у Источној Европи (али и у Србији до почетка педесетих), да ли би транзиција из тоталитаризма у демократију текла брже? Мислим да ће само покоји идеолошки фанатик рећи: не. Па тако још један парадокс: либерални комунизам и виши животни стандард (пре свега седамдесетих), различите самоу-

правне демагошке мере (висок стандард уз мало рада и још мање одговорности) учинили су да се рецидиви тоталитарног режима у Србији дуже одрже него у земљама ригидне стаљинистичке “чврсте руке”, јер су тоталитаризам народу учинили прихватљивијим. Стога, укупно гледано, када су у питању људска права и политичке слободе, данас се у Србији може, попут енглеског премијера Макмилана седамдесетих, ускликнути: *Никад нам није било боље!*, с тим што треба додати: *да, али иџо је само заиџо ииџо је увек било мноџо лошије!*

Воја Станић, *Vještice*, 1978.